

# AZONOSSÁGKERESÉS — IDENTITÁSTUDAT

HÓDI SÁNDOR

## IDENTITÁSELMÉLETEK, IDENTIFIKÁCIÓ

Az „identitás” műszónak csaknem annyiféle jelentése van, ahány elmélet vállalkozik magyarázatára. Ezeknek az elméleteknek pedig nem vagyunk éppen híján. Maguk az identitáselméletek is több csoportba sorolhatók. A könnyebb áttekinthetőség végett legcélszerűbbnek az a hármas felosztás látszik, amit Pataki Ferenc alkalmaz *Az én és a társadalmi azonosságtudat* című munkájában.<sup>1</sup> Eszerint megkülönböztethetjük az én-hangsúlyú, a helyzeti vagy szituatív és a strukturális identitáselméleteket. Lássuk ezeket közelebbről.

Az *én-hangsúlyú* identitáselméleteket az „én”-t és az identitást tetszés szerint felcserélhető, azonos terjedelmű fogalomként, szinonimaként használják. Ennek értelmében, ha identitásról hallunk vagy olvasunk, azonosságélményre, személyi azonosságtudatra kell gondolnunk.

A *helyzeti vagy szituatív* identitáselméletek ezzel szemben elutasítják a szilárd, tartós, a mindenkori konkrét helyzettől független identitás lehetőségét. Az „én” feltételezett szilárd struktúrája, kerete, „váza” helyett az egyén pszichikus homeosztázisa „egyensúlyozó termékének” tekintik az identitást s vele az azonosságtudatot. Eszerint az identitás az egyén aktuális interakcióiból, teljesítményéből előálló „helyzeti önmeghatározás”, s mint ilyen, másként nem képzelhető el, csak mint szüntelenül változó, „vibráló-fluktuáló” folyamat.

A *strukturális* identitáselméletek is a társadalmi valóság „pszichikus leképezésének”, „kognitív-kategoriális artikulálásának” tekintik az identitást, de azt a társadalmi szerkezetnek megfelelően „strukturálnak” és szilárdnak képzelik el. E koncepciók szerint az identitást a történelmileg és társadalmilag adott szerepminták teszik lehetővé és kényszerűvé.

<sup>1</sup> Lásd Pataki Ferenc: *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982. (Az identitás mibenlétének meghatározásában első sorban erre a kitűnő elemző munkára támaszkodtam.)

Az én-hangsúlyú identitáselméletek személyiség-lélektani és klinikai pszichológiai fogantatásúak, míg a helyzeti (szituatív) és a strukturális identitáselméletek szociológiai vagy némiképpen szociálpszichológiai gondolkodásmódra (beállítódásra) vallanak. Az identitással kapcsolatos munkák zömében e koncepciók nem különülnek el élesen egymástól. Ellenkezőleg, kölcsönhatásuk eredményeként a legkülönbözőbb szintetizálási törekvésekkel találkozhatunk, amelyekben e típusok kibogozhatatlanul összefonódnak. A többféle megközelítési mód és e koncepciók sokféle variációs lehetősége ellenére az identitásra vonatkozó tudásunk meglehetősen bizonytalan. Ez a bizonytalanság abból fakad, hogy az ismertett identitáselméletek alapjául szolgáló társadalomfilozófiai koncepció a személyiség és a társadalmi strukturális viszonyok *egységének és kölcsönhatásának* társadalom-lélektani értelmezésére nem alkalmas. Távolról sem pusztán elméleti kérdés ennek a „bizonytalanságnak” a meghaladása. Minthogy az identitáselméletek társadalomfilozófiai előfeltevése a legszorosabb összefüggésben áll a társadalmi gyakorlat kívánalmival, ha úgy tetszik, a rendszerbeli sajátosságokból fakadó politikai, ideológiai elvárásokkal, a társadalomszervezés terén tapasztalható eltérések és ellentmondások tartósítják a jelzett elméleti bizonytalanságot.

Ha valamiképpen mégis körvonalazni kívánnánk az identitáselméletek érvényes mondanivalóját, röviden a következőket mondhatnánk: az identitást olyan pszichikus képződménynek kell tekintenünk, amely az egyén számára szilárd, tartalmilag jól definiálható pozíciót biztosít a szociális rendszer bonyolult hierarchiájában<sup>2</sup>, s ami ugyanakkor lehetővé teszi az egyén számára, hogy a helyzetek és körülmények változása ellenére megőrizze azonosságtudatát és azonosságtudatának megtartása mellett a szakadatlan egyensúlyozást, az új szituációkhoz, megváltozott interperszonális pozíciókhoz való rugalmas alkalmazkodást

De értelmezhetjük az identitást úgy is, mint helyzeti önmeghatározást. Helyzeti önmeghatározásként az identitás önmagunkra és a társadalmi valóságunkra vonatkozó értékelő-kritikai ítéletek sorából áll. Ezek az értéktételek azokkal az eszméi, ideológiai szempontokkal telítettek, amelyeket az önmeghatározásunk alapjául, identitásunk keretétül szolgáló szociális csoport, osztály, tevékenységi kör, lakóhely, politikai állásfoglalás, vallási közösség stb. ruház ránk. Az önmeghatározás, amely a szocializáció során alakul ki, mindig magában foglalja, hogy az egyén a mindennapi élethelyzetek változó vagy állandósultabb jellegű pozícióiban miképpen nyilvánulhat meg, miképpen mutathatja be magát, hogy milyen jellegű késztetések és gátlások kapnak szerepet viselkedésének szabályozásában.

Az identitás — pszichológiai szempontból véve — lehetővé teszi az egyén számára, hogy mindenkori körülményeinek megfelelően dolgoz-

<sup>2</sup> Krappman, 1980. Idézi Pataki, 190. I.

hassa fel élményanyagát, hogy a jelen követelményeihez strukturálhassa át múltját, és így az aktuális helyzet kívánalmainak megfelelően határozhassa meg önmagát. Társadalmi szempontból nézve viszont normához kötött magatartásmódot jelent, sajátos értékrendet és beállítódást, ami valamilyen viselkedésre, valamilyen elvégzendő cselekvésre vagy ellenkezőleg: passzivitásra kötelez.

Attól függően, hogy a társadalmi érdekviszonyok kognitív reprezentációjaként felkínált helyzetmeghatározást és önszabályozást szolgáló kategóriákat az egyén mennyire vonatkoztatja magára, mennyire azonosul ezekkel a kategóriákkal, az identitás szempontjából két egymástól eltérő személyiségstruktúráról beszélhetünk. Az egyik típusba tartoznak a tekintélyelvű, viselkedésükben merev, saját szükségleteiket elfojtó, illetve mások akaratának alárendelődő személyiségek, akik általában szilárd és jól körvonalazható társadalmi pozícióval rendelkeznek. Az ilyen személyek identitása, minthogy identitásképzetük, pontosabban megkülönböztetett társadalmi helyzetük — előnyös vagy hátrányos pozíciójuk — meglehetősen erősen kapcsolja őket az adott csoporthoz, közösséghez, meglehetősen tartós és szilárd. E típussal ellentétben azok a személyek, akik lazábban integrálódnak valamely csoportba vagy közösségbe, akik szilárd és jól körvonalazható pozícióval nem rendelkeznek — s ennélfogva saját célkitűzéseiket követve szakadatlan egyensúlyozásra kényszerülnek —, a tartós identitás helyett ún. „egyensúlyozó identitással” rendelkeznek.

Ez a két véglet, s eleve már az identitás ily módon való tipizálása is, egy sajátos értékeltevé bizonyítását teszi lehetővé. A demokratikus intézmények, szokások, gyakorlatformák követelői a szilárd pozícióhoz kötött identitást és a vele járó tekintélyelvű, merev viselkedést úgy az egyén, mint a társadalom szempontjából hátrányosnak tekintik. Ezzel az „elidegenedett” és „el személytelenedett” viselkedéssel szemben az „egyensúlyozó identitásról” beszélnek úgy, mint ami jó és kívánatos, mondván, hogy az „összhangban van a társadalom állapotával és tendenciáival s az egyén autonómiájának, szabadságának és kényszerek nélküli létének kívánalmaival”<sup>3</sup>. A demokratikus hagyományokkal kevésbé rendelkező országokban a bürokratikus-autokratikus társadalomszervezés ideológiája homlokegyenest más értékrendet vall magáénak. A társadalomszervezés gyakorlatának megfelelően ez utóbbi esetben az egyének szilárd és tartós identitása az eszmény; a tekintélyelvű, saját szükségleteit a „közös célnak” alárendelő személyiségtípus van „összhangban” a kívánalmakkal és az értékrendszerrel.

Egész tucat elmélet igyekszik a szilárd (strukturális) és a folyamatszerű („egyensúlyozó”) identitás e merev szembeállítását

<sup>3</sup> I. m. 194. l.

feloldani, megszüntetni. Ám ez többnyire anélkül történik, hogy az identitástudat gazdasági, politikai vetülete akár a leghalványabb utalás formájában is szóba kerülne. Igaz viszont, hogy ezáltal az identitástudat kérdése — legalábbis látszólag — megmaradhat elvont, tudományos kérdésnek. A valóságban azonban a társadalmi helyzetmeghatározást és a személyi önszabályozást szolgáló identifikációs keretek, kivétel nélkül mindahány, különféle szociális és politikai természetű konfliktusok kifejeződései, a társadalmi érdeellentétek elvont ideologikus vetületei. Helyénvalóan állapítja meg Pataki, hogy „az említett merev szembenállást csak olyan szemléletmód haladhatja meg, amely egyszerre képes kezelni a struktúra és a folyamat, a szerveződés és a működés, az állandóság és a változás kölcsönös meghatározottságait, kölcsönös feltételezettségét”<sup>4</sup>. Erre a dialektikus szemléletmódra csak a marxista társadalomfilozófia képes, azáltal, hogy egybe tudja kapcsolni az elméletet a gyakorlattal, s mert az érdeellentéteket rögzítő struktúrák ideológiai védelme helyett rámutat a társadalmi elmentmondások okaira, keresve azok megoldási módját, lehetőségeit.

Minden embernek annyiféle identitása van, ahány társadalmi csoporthoz tartozik, ahány strukturális szint és vonatkoztatási keret révén azonosul másokkal. A személyes azonosságtudat eme többé-kevésbé tartós, potenciális kerete mellett beszélhetünk az identitás másfajta, ún. alkalmi és idői strukturáltságáról is. A személyes azonosságtudat ugyanis nemcsak az egyént meghatározó társadalmi kötődések és függőségek hálózatát foglalja magában, hanem az egyén aktuális állapotát is, az adott élethelyzet élményhatását, illetve annak kognitív feldolgozását. Így megtörténhet, hogy az „én” strukturáltságán belül ellentmondások jönnek létre, hogy a személyi identitás különböző kategóriái között tartósan vagy átmenetileg összebékíthetetlen ellentétek merülnek fel. Az ember például „ideális identitása” szerint, azaz magatartásában, helytállásában hivatása erkölcsi kódexe, világnézeti meggyőződése, nemzeti közössége kívánalmainak megfelelően szándékozik élni. A körülmények folytán azonban megeshet, hogy olyan viselkedést tanúsít, ami meggyőződésével, hivatásával, nemzeti érzésével stb. nem fér össze. Ez az „elhajlás” néha kielégületlenül maradt szükségletek, másszor váratlanul felbukkanó, új vonatkoztatási lehetőségek hatására jön létre. A helyzetet egyébként is bonyolítja, hogy az egyes identitásdimenziók érzelmi intenzitásukat és kognitív befolyásukat tekintve a körülményeknek megfelelően változnak, ami eleve bizonyos következetlenség, „hűtlenség” látszatát keltheti.

Identitásdimenziókra tekinthetünk úgy is, mint személyiségvonásainkra, amennyiben személyiségvonásaink jelenítik meg a helyzetünket meg-

<sup>4</sup> Uo. 197. 1.

határozó társadalmi kategóriák kívánalmait. Identitásunk révén magunkénak ítélnünk, sajátként élnünk meg bizonyos értékjegyeket, amelyek egyúttal azoknak a csoportoknak (vonatkoztatási kereteknek) a jellemzői, amelyek átszövik életünket, s amelyeket személyiségünk megjelenít. Az identitás voltaképpen érzelmi és kognitív szinten kapcsolja egybe személyiségünk szubjektív szféráját és társadalmi kötöttségeinket.

Az identitás kialakulása mögött azonosulási és azonosítási folyamatok feszülnek, amelyek az egyén számára mint „hasonlóságok” és mint „különbségek” jelennek meg. A hasonlóságok és különbségek ugyanis azok, amelyek az embert, a köznapi tudat szintjén, önmaga előtt másokhoz kapcsolják, vagy elkülönítik másoktól. A személyes identitás szerveződése ezekhez a szüntelen egybevetésekhez kötődik. Köznapi ismereteinek szintjén természetesen az ember nem mindig képes sajátserűségét, másokhoz kapcsoló és másoktól elkülönítő jegyeit helyesen értelmezni. S ez érthető is, hiszen a társadalmi érdekviszonyok kognitív reprezentációja igen bonyolult folyamat bennünk. Az egyes „kategoriális” önbesorolások kapcsán aligha várható el, hogy az „én” és „mások”, a „mi” és az „ők” tagolása jelentőségében, érzelmi intenzitásában, tartósságában a valóságbeli viszonyoknak pontosan megfeleljen. Nagyon sok ideologikus szempont játszik közre abban, hogy az emberek mit és hogyan értékelnek, hogy például a nemek, nemzetek, generációk szerinti megoszlás, a társadalmi osztályok és rétegekülönbségek, a falusi és városi emberek helyzete, a fizikai és szellemi munkát végzők között tapasztalható különbségek és érdekellentétek tudatukban hogyan tükröződnek, milyen jelentőségre tesznek szert. Az „én”-re vonatkozó előzetes információktól függően egyes identitásdimenzióknak — például annak, hogy férfiak vagy nők vagyunk, fizikai vagy szellemi munkát végzünk, falun vagy városban lakunk — megkülönböztetett fontosságot tulajdoníthatunk, holott esetleg ezeknek a vonatkoztatási kereteknek a szociális és politikai jelentősége elenyésző, mindenképpen elmarad a náluknál fontosabb társadalmi helyzetmeghatározási és önbesorolási dimenziók mögött. Így például megeshet, hogy nem tulajdonítunk különösebb jelentőséget a világnézetű kérdéseknek, nemzetiségünknek, osztályhelyzetünknek vagy a politikai rendszernek, amelyben élünk, holott ezek mindenképpen meghatározó szerepet játszanak életünkben.

A történelem során az eszmei-ideológiai befolyásolás jószerével mindig arra irányult, hogy a legfontosabb társadalmi helyzetmeghatározást és kategoriális önbesorolást, az osztálytagolódást és osztály-hovatartozást elködösítsék. Az „én” és „mások”, a „mi” és „ők” összevetése alapjául gyakorlatilag bármi szóba jöhetett, különösképpen, ha az adott identitásdimenzió aktualitásának túldimenzionálása az osztálytagolódás felismerésének rovására történt.

## ÉN-BIZONYTALANSÁG, IDENTITÁSDIFFÚZIÓK

Olykor az identifikációs keretek előbb szűnnek meg, vagy előbb veszítik el jelentőségüket, mint ahogy az objektíve indokolt volna és ésszerű lenne. Ilyen esetben a mögöttes érdekkellentétek még fennállnak, de azoknak az emberek megfelelő ismeretek hiányában vagy hamis tudatuk miatt nem tulajdonítanak jelentőséget. Esetleg fel sem ismerik érdekszerveződésük, identifikációjuk legcélszerűbb kereteit, mert ezeket a propaganda vagy az eszmei, ideológiai befolyás hatékonyan semlegesíti. Közismert, hogy az osztálytársadalmakban az osztályokról mint „történelmileg túlhaladott” kategóriáról beszélnek, hogy a kisebbségeket drasztikusan elnyomó, beolvadásra kényszerítő államokban a nemzeti kérdést mindig „megoldottnak” tekintik. Vagy említhetnénk más példákat is. Sok helyen nem hajlandók például a generációk közötti konfliktusokat reális problémaként elfogadni, másutt a nemek közötti riasztó egyenlőtlenséget kísérlik meg a nemek eltérő „természetére” hivatkozva semlegesíteni. Nem ritka az sem, hogy a különböző régiók között tapasztalható, szembeszökő életszínvonalbeli különbségeket nem a gazdasági élet fejlettségével és körülményeivel, hanem az egyes népek „lustaságával” vagy „szorgalmával” próbálják magyarázni.

A társadalomfejlődés sajátosságaitól és az aktuális gazdasági, politikai helyzettől függően, bár a „tagadás” súlypontja államonként másra eshet, az uralkodó eszmék a fennálló rendszert érthetően igyekeznek mindig *eszményinek* bemutatni. Következésképpen a szociális érdekkellentétek népszerűsítésére, a reálisan nyugtalanító konfliktusokat kifejező identifikációs keretek megerősítésére nincs túlzottan nagy szükség. Különösképpen a totalitárius társadalmak konzervatív-etatista világképe türelmetlen minden olyan identifikációs kerettel szemben, amit nem maga kínál fel. Amit viszont felkínál, annak egyetlen értelme van. Hogy meghiúsítva a különböző érdekeltségek köré való csoportszerveződést, a rendszer egészének meglétét és fontosságát emelje ki.

Az uralmi eszmék által homogenizált és megszépített valóságkép problematikussá teszi az egyének viselkedését. Ha ugyanis az egyén személyi identitása elveszti érzékelhető szociális alapjait és külső referenciájának a személyesség szintjén hitelesíthető keretét, az ember elbizonytalanodik önmeghatározásában, és egyfajta skizoid tudatállapotot és viselkedés lép fel nála. Míg „kifelé” mások irányában, vagyis forma szerint az uralmi ideológia által felkínált — rendszerint a szoros és teljes egybetartozást hirdető — frázisokat ismétli, magánéletében elveszíti bizonyosságát fontos meghatározottságait illetően. Tulajdonképpen irracionálissá, megmagyarázhatatlanná válik szemében önnön lénye és léte.

De vajon miért vagy miként lazulhat fel ennyire az önazonosság kognitív rendszere? A válasz tulajdonképpen egyszerű: az ember meghatározott személyi jegyei által az, ami, következtésképpen, ha személyi

jegyének értékelésében zavar támad, megínog önazonosságának kognitív rendszere is. Személyi bizonyosságunk alapja az, hogy egyéni névvel, születési dátummal, lakó- és munkahellyel, sajátos kötődésekkel, kapcsolatokkal, meghatározott társadalmi szerepkörrel, szociális helyzettel, függőségi viszonyokkal rendelkezünk. Mindemellert tagjai vagyunk valamely nemzetnek, részesei vagyunk valamilyen kultúrának, hordozói, fenntartói egy államalakulatnak és politikai rendszernek. Ez utóbbi kategóriák együvé tartozásunk tágabb kereteit jelentik. S végül a maga azonosságában minden ember, mint legtágabb kört, utolsó helyen őrzi nembeli azonosságának keretét, azt, hogy ember<sup>5</sup>. Ez a tagolódás az ember társadalmiságának sajátosságaiból következik. S ha ez a tagolódás felborul, ha az egyén számára erőszakoltan felkínált identifikációs keretet az ember legjobb meggyőződése, saját „én”-je rovására kényszerül igazolni, ha létének személyesebb vonatkozásait, közvetlen referenciális csoportjait, kötődéseit és kapcsolatait, általános emberi mivoltának nyilvánvaló (érzékeltes) társadalmi meghatározottságait valamilyen elvont, számára éppolyan kevésbé felfogható, mint amilyen kevésbé érzékelhető kategóriának kényszerül alárendelni, identitásában elbizonytalanodik, én-fogalma dezintegrálttá válik.

Az emberek miszticizmusra való hajlama, vallásos érzületének felerősödése, szektákhoz való vonzalma körül általában nagy a tanácstalanság. Pedig a válasz az imént mondottakban rejlik: az irracionálisba forduló, dezintegrált én-kép oka az identitászavar, a hamis tudat, s persze maga a közösségvesztés, az intim, személyes kapcsolatok és kötődések hiánya. A vallásos érzület felerősödése, a sokféle szekta megjelenése és elterjedése a politikai szervezetek és intézmények presztízsvesztését jelzik, a felkínált identifikációs keretek kiüresedését és paradox következményét.

A szekta a közösséget — és identitását — vesztett személyiség szempontjából, legalábbis látszatra, jó megoldásnak tűnik, mert hiszen nemcsak hogy új identifikációs keretet kínál fel, hanem az együttlétek, közösen végzett rítusok, ismeretségek révén a referenciacsoport ismét személyessé lesz. De „jó” megoldásnak látszik sok helyen a rendszer szempontjából is, hiszen a szekták minden irracionális ellenére sokkal kevésbé irritálóak politikailag, mint pl. a nemzeti kötődés, a regionális elkülönülési törekvés vagy más társadalmi csoportterdeket érvényesítő azonosságtudat-keresés. Másfelől a szekták az ún. nagy vallásoknál is vonzóbbak, kényelmesebbek. Közvetlenebbül reflektálnak az egyén érzelmi, tudati szükségleteire, s ami szintén nem mellékes, kevésbé vannak politikailag diszkreditálva, mint az egyházak.

A dezintegrált én-képnek más következményei is vannak. Erikson fi-

<sup>5</sup> Lásd erről még Dobai Péter: *Nemzet és identitástudat. Új Forrás*, 1979. 6. szám.

gyelte meg elsőként Amerikában a szíu indiánok körében, hogy a csoportidentitás fokozatos gyengülése, megszűnése súlyos zavarokat vált ki az egyéni identitás fenntartásában, amelynek legszembetűnőbb megnyilvánulása az apátia. A szíu törzs rezervátumában tapasztaltak általános érvényű mintának bizonyultak Erikson számára a modern ipari társadalmak alaphelyzetére vonatkozóan is<sup>6</sup>. A modern ipari társadalmak emberének éppen olyan szüksége van arra, hogy különböző csoportidentitásban részesüljön, mint a szíu törzsbeli indiánoknak. És ha ez valamilyen okból elérhetetlenné válik számára, ha közte és vonatkoztatási csoportjai között a „dialógus” megszakad, éppen úgy apatikussá válik, mint a szíu indiánok.

Az egyén identitása csak úgy tartható fenn, ha az a csoport, amelyhez tartozik, megerősíti őt értékrendjében, cselekvéseiben, beállítódásában. A társadalom strukturális viszonyai azonban nem biztosítanak keretet mindenféle csoportos érdekszerveződés számára. Más szóval, nincs minden lehetséges identitásdimenzióknak intézményes háttere, érdekszervezete, ami visszajelezhetné és megerősítéssel szolgálna az egyén számára. Így, mivel e vonatkoztatási csoportoknak nincs módjuk és lehetőségük arra, hogy az egyéni érdekeltségeket összehangolva, annak fontosságát tudatosítva fenntartsák, fejlesszék, erősítsék az egyéni identitást, tényleges vonatkoztatási csoportok helyett átadják helyüket a titokzatosnak tetsző alkalmi tömeges megnyilatkozásoknak.

Jóllehet a csoportidentitás felbomlása, a különböző referenciális csoportok társadalmi érdekszervezeteinek hiánya gyakori és általános oka a helyzetmeghatározási és önszabályozási bizonytalanságnak, az identitásproblémákat közelről sem lehet vagy szabad leredukálni pusztán erre az értelmezési sémára. Az én-fogalom integráltságát, koherenciáját, s vele az egyén identitástudatát úgyszólván minden jelentősebb társadalmi történet, változás érinti vagy befolyásolja. Így például többek között az urbanizáció, a migráció, a társadalmi átrétegződés, a kisebbségben élők helyzetének változása, romlása vagy javulása, az exogámia stb.

Korábban már utaltunk arra, hogy az egyén stabil, állandó státusa, valamint a státushoz kapcsolódó szerepkészlet, az identitás vonatkozásában is bizonyos fokú stabilitást, állandóságot kölcsönöz a személyiségnek. Élete folyamán azonban átmenetileg mindenki kerülhet olyan helyzetbe, amikor egyfelől már átéli korábbi identifikációs kategóriáinak kiüresedését, másfelől azonban még nem találja az önmeghatározás új, megnyugtató kategóriáit. Gyakoriak az ebből fakadó szerepkonfliktusok is, amelyek — főként, ha tartósak — az én-fogalom dezintegrálódásával járnak együtt. Ifjúkorban például, különösen a pályaválasztást és párválasztást követően, a megváltozott interperszonális helyzetnek és társadalmi szerepkörnek megfelelően mindenki rákényszerül arra, hogy

<sup>6</sup> Lásd Pataki, i. m.



új én-képet dolgozzon ki a maga számára. Pontosabban, hogy új szerepstruktúrájához igazítsa korábbi önmeghatározását. Problémák abból fakadnak, ha valaki nem képes megőrizni személyiségének folytonosságérzetét, ha korábbi identitását képtelen összeegyeztetni újjárendezett én-képével. Ilyenkor ún. *identitásdiffúzió* lép fel, ami többnyire helyzetnemelésben nyilvánul meg. Nem véletlen, hogy az elveszettség érzete, a helyzetnemelés az említett változásokhoz kapcsolódik: korábban mezőgazdasági munkával foglalkozó falusi emberek városba kerüléséhez, üzemekben, gyárakban való elhelyezkedéséhez; az ország egyik részéből az ország másik részébe való áttelepüléséhez, a társadalmi réteg-változáshoz, különösen a házasságok révén történő „felkapaszkodáshoz” vagy a egyes házasságokhoz, egyszerűen mindazokhoz a helyzetekhez, amelyekben a szerepkonfliktusok elkerülhetetlenek. E szempontból a leg-sajátosabb és legösszettebb helyzet kétségkívül a vendégmunkásoké és a kivándorlóké.

Szerepkonfliktusain az ember, persze, megpróbál mielőbb úrrá lenni. Ennek érdekében mielőbb új integrációs lehetőségek felé tapogatózik. Közkeletű szóhasználattal ezt „alkalmazkodásnak”, „beilleszkedésnek” szoktuk mondani. A kisebbségek, kivándorlók, vendégmunkások esetében ez a folyamat gyakran az asszimilációt készíti elő. Ami messzemenően több a beilleszkedésnél és alkalmazkodásnál: az asszimiláló ember valójában „kicserélődik”, áthasonul.

Az asszimiláció sohasem megy végbe simán, fájdalommentesen. Amíg nagy sokára sikerül a korábbi én-fogalmat az új helyzetnek megfelelően átstrukturálni és az új identitás koherenciájának és integritásának személyi és tárgyi feltételeit biztosítani, számos közbülső fázist kell átélni, megszenvedni. Új környezetébe kerülve az ember igyekszik mielőbb olyannak mutatkozni, mintha csakugyan az volna, aki a helyzeti követelmények keretében éppen megjelenik. Később is, sokáig így cselekszik, noha korábbi értéktrendjét, kapcsolatrendszerét, szokásait stb. sokáig a magáénak tudja még. Ez a kettősség teszi érzékenyé és sebezhetővé a „beilleszkedő” vagy asszimiláló személyiséget. Az alkalmazkodásból fakadó hibák, vereségek ilyenkor még felettebb nagy jelentőségre tehetnek szert, míg másfelől a sikerélmények, megerősítések az áthasonulás folyamatát siettetik, és szinte fenntartás nélkülivé tehetik. Ami nem jelenti azt, hogy újabb kudarcok, váratlan megaláztatások nem fordíthatják akár visszájára is az eredeti törekvést. Én-fogalmának újjárendezése helyett ilyen esetben az egyén korábbi identitásában kapaszkodik meg. Amit már-már feladni készült, hátralevő életében annak lesz fanatikus képviselője és védelmezője. De tanulva, tapasztalatokat szerezve, a sikereken felbuzdulva és a kudarcokon nevelődve a legtöbb jövevény végül is hozzáéledződik új környezetéhez, megtanul a mindennapok dolgaiban, munkájában, a konvenciókban eligazodni. Bár identitását ilyenkor már a bevándorló tüntetően új szerepköréhez

köti, konfliktusok még gyakran érik. S mivel végső soron mindig a befogadó ország dönt az asszimilálódó sorsa, státusa fölött, a beilleszkedés sikere sokáig csak viszonylagos érvényű, különösen ami a társadalmi-politikai környezetbe való teljes integrálódást illeti.

Az én-fogalom átstrukturálása, az identitáscsere nemcsak egyéni belátás és döntés következménye. Ahogy a „befogadás”, úgy a „kirekesztődés” is egy-egy társadalmi közösségekben lejátszódó történéseknek a függvénye. Nem mellékes például, hogy mennyire koherens vagy mennyire megbontott a régi, illetve az új léttér, mennyire homogén vagy tagolt az egyik és a másik közösség, milyen jellegű és milyen méretű konfliktusokkal terheltek stb. Léven, hogy az identitás szilárdsága valamely közösségben elfoglalt pozíciókhoz és másokhoz fűződő kapcsolatainkhoz kötődik, a identitásdiffúzió gyakorisága a társadalmi pozíciókat elbizonytalanító, illetve az emberi kapcsolatokat és kötéskéket megzavaró folyamatok tendenciáiról tájékoztathat bennünket.

### A NEMZETI IDENTITÁS AKTUALIZÁLÓDÁSA

Az önmegélés, az „én” és „mások”, a „mi” és az „ők” tagolódása állandóan zajló, szakadatlan aktualizálódási folyamat bennünk. Az önmegélésnek ebben a folyamatában az események, érdekek, törekvések pillanatnyi keresztvezéseként személyi identitásunk legkülönbözőbb vonatkoztatási rendszerei kerülnek előtérbe és merülnek feledésbe. Ennek megfelelően a minősítés eleme is mindig más és más lesz. Úgyszólván sohasem adódik olyan helyzet számunkra, amelyben személyiségünk a maga összetettségében, azaz minden vonatkozásában jelen lehetne és megnyilatkozhatna. Társadalmi viszonylataink sokféle interiorizált mozzanata közül mindig a szituáció által előhívott identitáskeret nyer jelentőséget. Az elhelyezkedéssel, társadalmi előmenettel kapcsolatban például az azonos életkorúakhoz való tartozáson lesz a hangsúly, vagyis a társadalmi különbségek és érdekellentétek bennünk aktuálisan generációs különbségekre bomlanak. De másként aktualizálódhat a nemi szerepünkkel való azonosulás is. Ha másként nem, hát abban a formában, hogy kinek mi a feladata, ki milyen kvalitásokat vár el a másiktól, milyen magatartásjegyeket becsülünk egymásban, mit tartunk „nőietlennek” vagy „férfiatlannak” a másikban stb. A nők és férfiak jellemével, szerepével, társadalmi helyzetével, felfogásbeli különbségeivel kapcsolatos érzések, indulatok és gondolatok aztán irányt válthatnak, és átcsaphatnak — anyagi javak, lakóhely, szaktudás stb. kapcsán — családok és kisebb-nagyobb emberi közösségek, körzetek, társadalmi rétegek összehasonlításába. De okot szolgáltatathat alkalmi összevetésekre akár az „autós—gyalogos” ellentétpár is, vagy a ruházatkódás, a szabad idő eltöltésének módja, még inkább a szükségletekben mutatkozó különbségek, az eltérő szokások, nemzeti és kulturális sajátosságok.

A társadalmi érdekkellentétek és érdekezonságok áttekinthetetlenül bonyolult rendszere a társadalmi helyzetmeghatározásra és önbesorolásra irányuló állandó kényszere mellett szükségessé teszi az emberek számára a legkülönbözőbb érdekképviseleti szervekkel, eszmerendeszerekkel, értékviszonyokkal való azonosulást és összefonódást, létrehozva a szolidaritás legkülönbözőbb szintjeit és kereteit, kezdve a lakóközösgtől a munkaszervezetekig, a helyi közösségektől a köztársaságokig, a községektől az államrendszerig, az országoktól a katonai tömbökig és az el nem kötelezettek táboráig. A család, osztály, nemzet, társadalom vonalon a különböző eszmék, ideálképek és vonatkoztatási keretek szerveken a társadalom fennmaradásának és gyarapodásának gazdasági-politikai érdekközpontjába és működési mechanizmusába ágyazva, az emberi kapcsolatok, függőségek, érzelmi vonzódások által tovább differenciálva, a minősítés és azonosulás alapjaként híven tükrözték az emberek szükségleteit, hiányérzetét, törekvéseit, humanizációs elvárásait.

„Normális” esetben az azonosulási keretek (kategorialis absztrakciók) ambivalens jellegűek, hamar felborulnak, jelentőségüket veszítik, és átadják helyüket más érdekk- és értékviszonyok vonatkoztatási rendszereinek. A helyzetmeghatározást és önbesorolást szolgáló kategorialis absztrakciók képződését, aktualizálódását, illetve e kategóriák megszűnését napjában számtalanszor megéljük, bár maga ez a folyamat, vagy ennek motivációs bázisa nem feltétlenül tudatosul bennünk. Legfeljebb olyankor érzjük „tetten”, olyankor figyelünk fel a kategorialis absztrakciók szerveződésére, ha személyiségünket váratlanul valamilyen pozitív vagy negatív hatás éri, amelynek kapcsán rákényszerülünk, hogy az „én” és „mások”, a „mi” és az „ők” relációkat újraértelmezzük. Egy újságcikk vagy tévéműsor, rádióhír hirtelen rádöbbsenhet bennünket életkorunkkal, nemi szerepünkkel, hivatásunkkal, nemzetiségünkkel vagy lakóhelyünkkel kapcsolatos, korábban nem is sejtett problémáinkra. Az új információk kapcsán az érték szempontváltás, az új minősítés alapjául szolgáló kategorialis absztrakciók jelentőségének felerősödése feszültséget vált ki bennünk, ami részben gondolati munkára, további ismeretszerzésre, vitára, részben pedig konkrét cselekvésre, magatartás-változtatásra készíthet bennünket. Hogy az identitás pillanatnyi vagy tartósabb motívumai végül is milyen nyomot hagynak személyiségünkön és életvitelünkön, bár számtalan tényezőtől függ, legfőképpen azon múlik, hogy milyen társadalmi, kulturális visszajelzéseket kapunk törekvéseinkre, mennyiben kapunk megerősítést.

A megerősítéssel, visszajelzéssel kapcsolatban el kell mondanunk, hogy az egyén társadalmi helyzetmeghatározásainak (azonosságtudatának) kognitív ténkéje és az identitásképzés alapjául felkínált, forszírozott társadalmi minták nem mindig esnek egybe. Az ember hétköznapi életének legegyszerűbb tényeiből kiindulva azoknak az identitáskereteknek tulajdonítanak elsőbbséget, amelyek tárgyi és személyi vonatkozásaikban

konkrétak. S ez természetes is, hiszen őt a mindennapi létfenntartás gondja és saját társadalmi lehetősége érdekli elsősorban. Vele ellentétben a szociális struktúra elvont gazdasági, politikai szempontoknak érvényt szerző kategoriális absztrakciókat támogat, a hangsúly a normákon, kötelezettségeken van. „Az individualizációs folyamat előrehaladásával egyre kevésbé az eleven *közösségek* lesznek az egyéni és kollektív viselkedési minták vonatkoztatási alapjai, fenntartói és szankcionálói” — írja ezzel kapcsolatban Pataki<sup>7</sup>. Helyükbe a modern társadalmak intézményei, szervezetei kerülnek, amelyek az egyéni sajátosságokkal, szubjektív igényekkel keveset törődnek. Az életvitel és magatartás-szerveződés szigorú normáknak, szabályoknak van alávetve. Persze az előlátott „menetrendtől” el lehet térni, a szabályokat ki is lehet játszani, s a normáknak sem kell feltétlenül engedelmessé válni, de ez esetben már az „ésszerűtlenség” bizonyos jeleit viseli magán az életút és magatartás-szerveződés, és túl nagy kockázattal jár. Az életmód köztötségei mellett intézmények és szervezetek látják elő azt is, amiért lelkesedni „kell”, amivel megbecsülést, szilárd társadalmi pozíciót lehet kivívni. Mint ahogy normákhoz, illetve normaszegéshez, „elhajláshoz” kötött a „kiközösítés” veszélye is. Vagyis az identitásnak eleve adott, társadalmilag „forgalmazott” mintái vannak, amelyeknek az egyéni törekvéseket, az életigenlés sajátosságait és motívumait alá kell rendelni. Legalábbis a nyilvánosság szintjén.

Egyik ilyen adott minta az identitás számára a nemzeti hovatartozás is. Esetében viszonylag új keletű történelmi-társadalmi termékéről van szó. Volt idő ugyanis, amikor az emberek ezt az identitásdimenziót nem ismerték, jóllehet különböző nyelveken beszéltek régen is, és eltérőek voltak különböző népek szokásai is. Az önmeghatározásnak ez a módja csak a nemzeti államok létrejöttét követően tett szert jelentőségre és vált, előbb Európában, majd világszerte, elterjedté. Jelentőségének és elterjedtségének magyarázata — politikai tartalma. De politikai tartalma mellett a nemzettudat napjainkra olyan egyéb fogalmi ismereteket és érzelmi szükségleteket is ötvözött magába, hogy sokak szemében ez tűnik az ember legfontosabb társadalmi helyzetmeghatározásának és személyiségdimenziójának. E hiedelemből fakadóan szaktudósok vizsgálják a nemzeti hovatartozás személyiségformáló hatását, illetve bizonyos személyiségvonások kapcsán a nemzeti sors alakulását. Nincs hát okunk csodálkozni azon, ha a köztudatban a nemzet fogalma már nem is csak egyszerűen identitásdimenzió, hanem szinte már a karakter, az emberi „természet” sajátosságának a szinonimája.

A nemzeti identitás megjelenése, tartalmi változása, a nemzettudat történelmi kialakulása a későbbiek során bővebb kifejezést kíván. E helyütt, előfeltételezve a nemzettudat mai formáját, azt a kérdést kell kö-

<sup>7</sup> Uo. 243 l.

rüljárunk, hogy miként terelődhet a hangsúly az ember sokféle helyzetmeghatározása és önbesorolása közül éppen a nemzeti sajátosságokra, illetve hogy mi és meddig tarthatja fenn ezt a beállítódást.

A dolgok leegyszerűsítése volna, ha magyarázatként azzal a szokványos válasszal szolgálnánk, hogy a nemzetudatot a nemzeti mozgalmak vagy nacionalista hangulatkeltések aktualizálják. Kétségtelen, hogy a felkínált gondolkodási klisék, tendenciózus helyzetértelmezések, a nemzeti identitásképző tényezők forszírozása — a neofolklorisztikus mozgalmak fellendülése, a hagyományok és a népszokások felelevenítése stb. — ideig-óráig a nemzeti identitást teszik meg a minősítés és azonosulás alapjául, ezt az identitásdimenziót azonban csak úgy lehet megszilárdítani, a nemzeti látószögű beállítódást csak úgy lehet tartósítani, ha ezt valamiképpen maga a helyzet is indokolja. Egyébként, bár a különbözőségek és sajátosságok kiélezett hangsúlyozásával különböző nemzetiségű embereket szembe lehet helyezni egymással, a más identitásdimenziókban való azonosság szükségképpen tompítja, lebontja a tudati-hangulati elemekkel szított szembenállást. Akiket nemzeti hovatartozásuk polarizál, azokat azonos érdekcsoportba — identitásdimenzióba — sorol nemük, életkoruk, lakóhelyük, végzettségük, hivatásuk, társadalmi pozíciójuk, világnézetük. A tartós szembenállás megbontja a pszichés önszervezés természetes folyamatát. Az azonosulásoknak és kirekesztéseknek az egysíkúvá válása elképzelhetetlen intézményes háttér, tartós és erős társadalmi, kulturális ráhatás nélkül.

A nemzeti identitástudat aktualizálódásában, az azonosulás és minősítés egysíkúvá válásában, az eszmei-ideológiai befolyásolás mellett legtöbbször jelentős szerepet játszik maga a gyakorlati élet is, mégpedig a nemzeti vagy etnikai csoportokra nehezedő nyomás, társadalmi, kulturális vagy politikai diszkrimináció formájában. Márpedig a diszkrimináció minden formája úgy strukturálja az érintettek személyiségét, hogy motivációs bázisukban, gondolkodásmódjukban, törekvéseikben és magatartásukban kiemelkedő fontosságra tesz szert az elmarasztalásuk alapjául szolgáló identitásdimenzió. A nemzeti identitás sem kivétel ez alól, s akiket nemzeti sajátosságaik vagy pusztán nemzeti hovatartozásuk miatt ér sérelem, jogtalan megkülönböztettség, e sérelem és megkülönböztettség kapcsán válnak egyoldalúvá azonosulásukban és minősítéseikben.

Pszichológiai szempontból nézve a nemzeti identitás felerősödését, tartós jelenlétét, meghatározó szerepét kizárólag azzal lehet magyarázni, hogy az egysíkú helyzetmeghatározással és önbesorolással élő etnikai csoport tagjai gazdasági-politikai helyzetükből kifolyólag vagy történelmi, nyelvi-kulturális örökségük miatt tartós frusztrációnak vannak kitéve más nemzetek részéről. A nemzeti identitás ilyen formában való előtérbe kerülése Lenin szerint progresszív gazdasági-politikai folyamatokat eredményez, amennyiben az elnyomott emberek tömegei nemzeti közösségek-

be, etnikai csoportokba szerveződve igyekeznek szembeszállni az őket elnyomó népek hegemonista törekvéseivel.<sup>8</sup>

Az elnyomás azonban elnyomókat is feltételez, a jogfosztottság jogfosztókat. Ebből kifolyólag a nemzettudat szükségszerűen torz és egyoldalú — túldimenzionált — azoknál is, akik az adott strukturális viszonyokból hasznot húznak. Így van ez természetesen az élet más területein is. A nők jogfosztottsága a férfiak személyiségét is eltorzítja. Jól ismert a fizikai és szellemi munka megosztottságának következménye is. De tulajdonképpen a személyiség egyoldalúvá válásával, önkorlátozással jár a munkamegosztásból fakadó szakosodás is. Ezért jelent a hivatás egyfajta identitást is.

Ha valamely identitásdimenzió többé már nem jelöl megkülönböztetett társadalmi helyzetet — hátrányt vagy előnyt —, szükségképpen elveszti jelentőségét, s átadja helyét más, a meglévő érdekellentétekre fényt vető identitáskereteknek. Az identitással kapcsolatban kulcsfontosságú ennek a mozzanatnak a megértése. Nevezetesen, hogy az identitásdimenziók létének és funkciójának magyarázata az emberek eltérő társadalmi helyzetében van. Ha ezt nem értjük meg, besétálunk a naiv pszichologizmus csapdáiba. A nemzettudat fokozódásával kapcsolatban például nem a nemzeti egyenjogúság és egyenrangúság megteremtésére fogjuk helyezni a hangsúlyt, hanem a nemzeti identitás diszkreditálására.

## KÖZÖSSÉGIGÉNY ÉS IDENTITÁS

Az ember, amint azt az előzőek folyamán már érzékeltettük, nem lezárt egységnek születik. Alakuló személyisége elvileg számtalan lehetőség csiráját hordozza magában, ha kell, „ezerarcú” tud lenni, több szerep is egy személyben, máskor egy szerep a végletekig feszítve.

Természetes tehát, hogy a nemzeti identitás szempontjából sincs bennünk állandóság. Amilyen bizonyosság és cselekvésformáló valóság feltűzelt nemzettudatunk egy adott időszakban, olyan szétfolyó, megfoghatatlan életünk más periódusában. Érzelmi áthangelődésünkhöz, beállítódásunk megváltozásához elég annyi, hogy bizonyos változások történjenek életünkben nemzeti létünkkel összefüggő helyzetünket illetően. A nemzettudat aktualizálódása, érzelmi feltöltődése, majd az ezt követő megnyugvás, érdektelenség, elfordulás a nemzeti vonatkozású kérdésektől természetes, fluktuáló folyamat bennünk. S ha a dolgok természetes menetét nem akadályozná semmi, érzelmeink amplitúdója — a nyugalmi helyzettől mért legnagyobb pozitív és negatív kitérése — hosszabb távon egyre csökkenne. Ami azonban mégsem jelentené azt, hogy nemzeti identitásunk tartalmilag kiüresedne és megszűnne. Mert vannak

<sup>8</sup> V. I. Lenin: *A nemzeti kérdésről*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1970.

a nemzeti identitásnak az anyagi, kulturális érdekeltségénél kevésbé nyilvánvaló, ám állandósultabb, tartósabb vonatkozásai is.

Az egyén nemcsak tudatában és anyagi érdekeltségei révén tartozik a nemzeti közösséghez, hanem személyes kötődéseiben, kapcsolataiban is. Kapcsolatai, kötődései viszont meghatározott, tartós, a nemzeti közösségre többé-kevésbé jellemző viszonyulási módot tesznek kötelezővé számára. A társas kapcsolatok, személyi függőségek és kötődések sokrétű hálója nélkül a nemzeti közösség tulajdonképpen szétesne s a nemzeti identitás megszűnne.

A szerepekhez való igazodásunk, a velük való azonosságunk-identitásunk nemcsak meghatározott viselkedésre, szabályok betartására kötelez bennünket, hanem meghatározza életünk társas vonatkozásait is. Az identitás annak a valóságmozzanatnak — viszonyulási módnak — a hangsúlyossá válása, ami kapcsolataik alapján is valamiféle közösségbe rendezi az embereket, a személyesség szintjén is szétválasztja és összeköti őket. E „személyes” jellegből adódóan, mint minden identitásdimenzióban, a nemzeti identitásban is ott rejlik az ember közösségigénye, talán még fokozottabban, mint más identitásdimenziókban. Amikor tehát a nemzeti identitás összetevőit vizsgáljuk, a korábban kifejtett motívumok mellett figyelmet kell szentelnünk ennek a mozzanatnak is. Vagyis annak, hogy a nemzeti identitás érzelmi motívumai között ott van a másokkal való azonosulás reménye, az ember kapcsolat- és közösségigénye. A modern társadalmakban az izolálódott, a személytelen érintkezési formák miatt hovatartozásában elbizonytalanodott ember fokozott szerepvállalással és azonosulási igénnyel próbálja oldani szorongását.

Azonosulási szándékunk, identitásvállalásunk személyiségünk sajátos állapotaként van jelen bennünk, s amit átélünk, amire vágyunk, az evidens számunkra. De ami bennünk közvetlen élményeink alapján bizonyosság, az nem feltétlenül nyilvánvaló mások, a külső megfigyelők számára. Mások csak úgy szerezhetnek közösségigényükről, adott esetben nemzeti identitásükről tudomást, ha nemzetünkkel való azonosulási szándékunk szavainkban és tetteinkben megnyilvánul. Ez a megnyilatkozás mindig a nemzetek szerinti differenciálódás irányába hat, elválaszt és összeköt embereket egymással, a „nemzet” által tulajdonképpen csak nehezen realizálható vágyakra alapozva.

Hogy ki milyen mértékben „integrálódik” nemzeti közösségébe, az elsősorban érzelmi kötődéseinek, kapcsolatainak a függvénye. Persze a társadalom felől is sok minden befolyásolja az integrálódás fokát, illetve a kapcsolatok éltető sokrétűségét és megtartó szorosságát. Az elidegenedéssel — elszemélytelenedéssel, elmagányosodással — széleskörűvé válásával a közösségi viselkedési jegyek, érzelmi megnyilatkozási formák, kommunikációs sémák megváltoznak, érzelmi tónusukban gyengülnek, halványulnak. Ezzel együtt a közösség megtartó szálai is elvékonyod-

nak, könnyebb a leszakadás, a meglévő integrációs kereteken való érzelmi kívül maradás. A nemzeti közösséggel sincs ez másként. A kapcsolatok szintjén végbemegy az integráció lazulása, ami sokak számára előkészíti a nemzettudat feladását.

Ez a dezintegrálódási folyamat — az elszemélytelenedés, elmagányosodás, az emberi kapcsolatok széthullása, a kötődések fellazulása — jellemző valamennyi fejlett ipari országra és nemzeti államra. Ebből kifolyólag elvileg mindinkább növekszik azoknak a száma, akik, elégtelennek érezve etnikai közösségükön belüli társadalmi státusukat, a megtartó érzelmi kötelekek híján kivándorlásban, exogám házasságokban, más nemzetekbe való asszimilálódásban keresik helyzetük megoldását. Ugyanakkor az egész világon, de főként Európában, jól érzékelhető egy ezzel ellentétes irányú folyamat is. Az elmúlt évek, évtizedek csalódásai, a politikai feszültségek, gazdasági nehézségek előtérbe tolták a „bensőséget” és személyi közvetlenséget ígérő azonosulási formákat. A kontaktusvesztés és elveszettségérzés miatt azok a közösségi integrációs keretek váltak népszerűvé, amelyek az elidegenedésnek legalábbis látszólag ellenálltak, mint pl. a család, a nemzet, a vallás. Ezzel egy időben szorult háttérbe a közösségvállalás másik síkja, az anyagi érdekviszonyok szervezését magára vállaló állam, illetve annak szervezetei, intézményei.

A politikai és gazdasági feszültségektől terhes, szorongást, félelmet, nyugtalanságot hozó időszak felszínre vetette és kiélezte a korábban is már meglévő, lappangó identitásproblémákat. A polgári társadalomban az állam valamikor az állampolgárok egyenjogúságának, egyenlő esélyeinek, azonos érvényesülési feltételeinek ígéretével csábított. Az elmúlt évtizedekben a nagy tömegek számára is végérvényesen világossá vált, hogy az egyenlő esélyek még sokáig váratnak magukra, hogy a meglévő különbségek behozhatatlanok, s hogy számos vonatkozásban kínos és terhes elviselni az állam állampolgárokról való „gondoskodását”. Az illúziók tehát szertefoszlottak, s a legszebb állameszme is elvesztette varázsát. Ugyanebben az időszakban Keleten a fejlődés iránya az identitás szempontjából valamelyest más volt. Kezdetben, talán nem is teljesen alaptalanul, sokan úgy vélték, hogy a szocialista társadalmi tulajdon olyan új viszonyokat hoz majd létre, ami megszünteti nemcsak az egyik embernek a másik ember által történő kizsákmányolásának minden formáját, hanem vele együtt a közösség nélküli életet, a bürokratikus, elszemélytelenedett kapcsolatokat is. E téren, az államérdekkel összhangban felkínált új azonosulási klisék okozták az első csalódást. Nemcsak azért, hogy azok túlságosan is általánosak és elvontak voltak az egyszerű emberek számára, hanem mert az is mihamar nyilvánvalóvá vált, hogy az új politikai integrációs keretek — identitásdimenziók — a társadalmi rétegekülönbségeket, az osztályok, nemzetek, régiók, családok és egyedek közti különbségeket nem szüntették meg.

A társadalmi-történelmi viszonyok fejleményeként, s mindeme család-



dás eredményeként új, felemás helyzet állt elő az ember társadalmi helyzetmeghatározása, cselekvésigénye, identitása szempontjából. Az állam óvó, gyámoltó „védelmére” mind kisebb az igény. A különböző pártok, érdekszervezetek a bürokratizálódás miatt csaknem teljesen hitelüket veszítették. A nemzeti érzés profitált ugyan ebből a családottságból, ami új hullámként hozzájárult a nemzeti identitás felerősödéséhez, ez azonban az ember alapvető helyzetén: a társadalmi széttagoltságon, szerepbizonytalanságon, elveszettségérzésen nem sokat változtatott. Tulajdonképpen az alternatív lehetőségek egyike sem kínál igazán megoldást. Különösképpen önmagában nem, függetlenül a másiktól. Az állam, a pártok, az érdekszervezetek azért nem, mert az egyéni törekvéseket feloldva, belekényszerítve a szervezetek névtelen akcióiba, alig vagy egyáltalán nem biztosítanak lehetőséget az önérvényesítő cselekvés számára. De a másik oldalról a nemzet és a vallás is a közösségi élet illúzióját nyújtják csupán, mert ha érzelmi szempontból az intézmények, szervezetek rideg személytelenségénél bátorítóbb támpontokat is kínálnak az identitás számára, lényegüket tekintve olyan identitásdimenziók ezek, amelyeknek napjainkban már nem sok közülük van a termeléshez, munkavégzéshez, a társadalmi javak újraelosztásához s a vele járó bonyolult érdekegyeztetésekhez. Vagyis a nemzeti és vallási alapokon álló identitás, legalább is mai romantikus-nosztalgikus formájában, nem járul hozzá a termelés befolyásolásához, a termelés szervezetét hordozó intézmények átalakításához és velük az ember helyzetének javításához.<sup>9</sup>

Akik tehát valamely nemzettel, vallással, kultúrával azonosítják elsősorban magukat, gyakorlatilag lemondanak a társadalmi cselekvés, az életszervezés és önérvényesítés lehetőségéről. Vagy ha a cselekvés és önérvényesítés igényével csatlakoznak a nyelvi-kulturális „újjászületés” valamelyik divatos programjához, társulásuk történelmileg nem előremutat, hacsak nem területi autonómiájukért, politikai és kulturális jogaikért küzdő vagy valamely államnemzet beolvasztási törekvésével szembeni, védekező helyzetben levő népességről van szó. De az identitás szempontjából nem sokkal szerencsésebb azok alapállása sem, akik szemében az emberek közötti legfontosabb összekötő kapocs változatlanul az állampolgársági viszony, mert hiszen hiába az egyén részéről a lojalitás, ha az állami szintű programok, doktrínák túl azon, hogy valahogyan mindig kicsúsznak a közvetlen ellenőrzés alól és öncélúvá válnak, az intézmények, szervezetek túlságosan lélektelenek a nemcsak az érdekeiért harcoló, hanem egyúttal közösséget is kereső ember szempontjából.

A jelzett nehézségektől függetlenül, az emberi társadalom nehezen jutna előre a különböző identitásdimenziók nélkül. Az egyes identifikációs keretek vonzereje, erőssége, egymást átható s egymással interferáló erő-

<sup>9</sup> Lásd Papp Zsolt: A kör négyzögesítése. Felszívódás és liberalizmus. *Élet és Irodalom*, 1982. október 8.

tere, ha ellentmondásos módon is, de valamiféle szabályszerűséget kölcsönöz az emberi viselkedésnek. A különböző identitások bonyolult egymásba szövődésének kibogozhatatlan szálai között persze nehéz volna kimutatni a viselkedés sokféleségében megbúvó szabályszerűséget, illetve azokat a jellemzőket, amelyek meghatározzák a századvég emberének ellentmondásos karakterét, „ezerarcú” személyiségét.

De nemcsak arról van szó, hogy nehéz volna korunk emberének arculatát felrajzolni. Az ilyen jellegű fáradozásnak nem is volna sok értelme, hiszen az identitás azon jelenségek egyike, amely nehezen viseli el az általánosítást. Ami természetes is, hiszen az ember függőseit és kööttségeit, én-tudatának tartalmát, életlényanyagát nem lehet tértől és időtől függetleníteni. Csak konkrét példák ezreivel tudnánk érzékeltetni azt a sokszínűséget, amellyel a különböző identitásdimenziók az egyes népek, térségek, társadalmi rétegek, családok, egyének életében megjelennek. Így jöhetnének rá arra is például, hogy az identitásban mutakozó látszólagos hasonlóságok és párhuzamok ellenére az emberek azonosságvállalásaiban sokszor merőben más jelentéstartalmak feszülnek.

Marad tehát az állandó önelemzés kényszere, a szüntelen azonosságkeresés és érdekegyeztetés. Annyi szinten és annyi formában, ahány viszonylatban megéljük és tudatosítjuk társadalmi helyzetünk sajátosságait.

És végül ide kívánczok még egy kérdés. Vajon mikor szűnnek meg a különböző identifikációs keretek? Mikor lesz az, amikor az ember már nem kényszerül arra, hogy partikuláris érdekeltségeivel azonosítsa magát? A választ megtaláljuk Marxnál: mindez akkor következik majd be, ha az ember megszűnik elidegenedett lény lenni, ha a vallásból, a családból, a nemzetből, az államból, a pártokból stb. „visszatér” a maga emberi, azaz társadalmi létezésébe.<sup>10</sup> Mivel az identifikációs keretek a tulajdonviszonyok terén tapasztalható érdekellentétek érzelmi-tudati vetületei, akkor szűnnek meg, amikor a tulajdonviszonyok terén meglevő ellentétek is megszűnnek. Feltéve, persze, ha ezzel együtt az emberélet is közösségivé lesz.

<sup>10</sup> Lásd Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Kossuth Könyvkiadó Budapest, 1977. 102. l.